

K.A.CƏFƏROVA

professor

e-mail: kamacafarova_adu@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6443-7282>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2025.4.031

BİLİŖVİZM VƏ BİKULTURALİZM: DİL, SOSİO-KULTURAL KONTEKST VƏ FƏRDİ İDENTİKLİK

Xülasə. Müasir dövrdə bilinqvizm və bikulturalizm tədqiqatçıların davamlı maraq dairəsindədir, çünki qloballaşma və miqrasiya nəticəsində fərdlər artıq yalnız bir dildə deyil, eyni zamanda bir neçə dil və mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Bu proses təkcə dil kompetensiyasının inkişafını deyil, həm də fərdin sosial və mədəni identikliklərinin formalaşmasını əhatə edən çoxsəviyyəli bir fenomendir. Məqalənin məqsədi bilinqvizm və bikulturalizmin dil, mədəniyyət və fərdi identiklik arasındakı qarşılıqlı təsirini sistemli şəkildə təhlil etmək və uşaqların erkən yaşdan bu təsirlər çərçivəsində inkişafının sosial və kognitiv nəticələrini elmi əsaslarla təqdim etməkdir.

Açar sözlər: bilinqvizm, bikulturalizm, dil və mədəniyyət, fərdi identiklik, sosio-kultural inkişaf

Giriş

Şübhəsiz ki, bilinqvizmin əsas səbəbləri sosial və tarixi xarakter daşıyır və müəyyən mədəni-tarixi kontekstlə sıx bağlıdır. Buna görə də, bilinqvizmi yalnız dilçilik aspektindən öyrənmək onun konkret formalarını və dillərin qarşılıqlı təsir mexanizmlərini izah etmək üçün kifayət deyil. Hər bir konkret halda bilinqvizmin yaranması və fəaliyyətini müəyyən edən sosial-tarixi şərtlər nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda, dillərin struktur xüsusiyyətlərini nəzərə almadan onların qarşılıqlı təsirini tam təhlil etmək mümkün deyil. Bu baxımdan, bilinqvizm yalnız dilçilik termini olmaqla kifayətlənməyib, daha çox sosio-mədəni bir anlayış kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, bilinqv insan yalnız bir neçə dili bilən şəxs deyil, həm də bir neçə dil icmasının mədəni əsaslarına yiyələnmiş şəxs kimi qəbul edilir.

İnsan nə zaman bilinqv hesab olunur? V.A.Avrorinin fikrincə, bilinqvizm – ikinci dilin bilik səviyyəsi birinci dilin bilik səviyyəsinə yaxınlaşdıqda başlayır [11, s.49].

E.M.Veressagin bilinqvizmin inkişafını üç səviyyədə təsnif edir:

1. *Reseptiv səviyyə* – ikinci dilin danışığı və yazılı nümunələrini anlama qabiliyyətini əhatə edir.

2. *Reproduktiv səviyyə* – oxunan və eşidilən materialı təkrar etmək bacarığını nəzərdə tutur.

3. *Produktiv səviyyə* – yalnız anlamaq və təkrar etmək deyil, həm də mənalı və məzmunlu ifadələr yaratmaq qabiliyyətini əhatə edir [12, s.121].

Bu yanaşmalar göstərir ki, bilinqvizmin inkişafı təkcə dil biliklərinin artırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda praktik dil istifadəsinin də sistemli şəkildə formalaşdığı çoxsəviyyəli bir prosesdir.

Müasir araşdırmalar dil və şəxsiyyətin qarşılıqlı təsirini öyrənərkən, dilin mədəniyyətlə bağlı mürəkkəb bir fenomen kimi formalaşmasını tarixi perspektivdə nəzərdən keçirir. Alman filosofu və dilçisi V.Fon Humboldt dili mədəniyyətlə birbaşa əlaqələndirərək onu millətin fərdi dünyagörüşünün ifadəsi və xalqın mənəvi inkişafına təsir göstərən aktiv yaradıcı proses kimi qiymətləndirirdi. Dilçilikdə dil və şəxsiyyətin öyrənilməsi üçün ən heuristik metodoloji ya-

naşma romantik dilçilik paradigmasıdır ki, bu, ilk növbədə V.Fon Humboldt, K.Fossler və Rusiyada A.Potebnya, M.Baxtinlə əlaqələndirilir. Empirik tədqiqatlar üçün əsas bazanı E.Sapir və B.Uorfun dilin nisbi olması hipotezi təşkil etmişdir. Bu hipotez yalnız dilçilər və psixoloqlar arasında deyil, həm də antropoloqlar arasında dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqinə güclü stimül olmuş və çoxsaylı etnoqrafik araşdırmaların inkişafını təmin etmişdir.

Romantik dilçilik paradigması xüsusilə keçən əsrin ikinci yarısında dilin funksiyalarını öyrənmək və dili sosio-mədəni kontekstə integrasiya etmək istəyən tədqiqatçılar arasında böyük tələbat qazanmışdır. Fenomenoloji sosiologiyanın banisi və sosial konstruktivizmin əsas qurucularından biri olan A.Şyuts bu paradigmanı əsas götürərək dili yalnız lüğətlərdə təqdim olunan dil simvolları və ideal qrammatikada sadalanan sintaktik qaydalardan ibarət interpretasiya və ifadə sxemi kimi deyil, həm də konnotativ quruluş kimi nəzərdən keçirmişdir. Onun fikrincə, hər bir söz və ya ifadə hər hansı dildə çoxsaylı assosiasiyalara malikdir və bu assosiasiyalar yalnız həmin icmanın üzvləri tərəfindən paylaşılır: keçmiş i ilə birləşdirən periferiyalar, sosial kontekstdən və konkret situasiyalardan asılılıq, idiomlar, texniki terminlər və jarqon, dialekt sözləri, həmçinin qrupun intellektual və mənəvi həyatının bütün elementləri.

Bu yanaşma dil və şəxsiyyətin qarşılıqlı təsirinin mürəkkəb təbiətini vurğulayır, fərqli səviyyəli dil kompetensiyasının nəzərə alınmasının vacibliyini göstərir və bir mədəniyyəti dili vasitəsilə başa düşmək üçün yalnız lüğət, qrammatika və sintaksis çərçivəsindən kənara çıxmağın zəruriliyini ortaya qoyur. Eyni zamanda, bu yanaşma göstərir ki, digər mədəniyyətə integrasiya etməyə çalışarkən, dili öyrənərkən və adaptasiya mexanizmlərindən istifadə edərkən insan həmin mədəniyyətin tipik identikliyi mənimsəmir, əksinə, o, köhnə və yeni identikliklərdən fərqli, keyfiyyətə yeni bir identiklik forması qazanır. Uğurlu akkulturasianın əsas göstəricisi hər iki dildə yüksək səviyyəli dil bilikləri və bacarıqlarıdır. Yaş və dillərin öyrənilmə şəraiti isə bu prosesdə ikinci dərəcəli rol oynayır.

Məşhur akkulturasiya modeli kanadalı psixoloq C.Berri tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, fərdin müxtəlif mədəniyyətlərlə qarşılıqlı təsirə necə münasibət göstərdiyini əsas götürərək, yeni mədəniyyət şəraitində etnik identikliyin formalaşmasının tipologiyasını təqdim etmişdir [1, s.7]. Akkulturasiya prosesində fərdin öz və dominant qrupla identifikasiyasının səviyyəsi və xüsusiyyətləri bu prosesin müxtəlif tiplər üzrə inkişafını müəyyən edir: separatizm, integrasiya, assimilyasiya və marginalizasiya. Bu tipologiyada əsas diqqət yeni identikliklərin formalaşmasına yönəldilir. Xüsusilə xarici ölkədə yeni mühitə adaptasiya dövründə uşaqlarda və ya fərdlərdə ikimədəniyyətli (bikultural) identiklik formalaşır. Bu dövr adətən bir neçə il davam edir. Lakin bu dövrün başa çatmasından sonra identiklik transformasiyaları həm sabitləşə, həm də davam edə bilər.

XX əsrin son onilliklərində Qərb sosiolinqvistləri və sosial psixoloqları ikinci dili mənimsəmə prosesinə dair bir sıra modellər təqdim etmişlər ki, bu modellər nəticədə ilkin identikliyin dəyişməsinə ehtiva edir. U.Lambertin “Sosial-psixoloji modeli” fərdin ikinci dili öyrənməsi prosesində identikliyin dəyişdiyini göstərir və bu zaman identiklik konfliktinin mümkün olduğunu qeyd edir. R.Klementin “Sosial kontekst modeli” isə vurğulayır ki, bilinqv həm birinci, həm də ikinci dilin etnolinqvistik yaşama qabiliyyətinə önəm verir. İdentiklikdə dəyişiklik yalnız ikinci dili mənimsəmək və istifadə etməkdən deyil, həm də bilinqvin həmin dilin daşıyıcıları icmasına integrasiyasının səviyyəsindən asılıdır [2, s.273]. G.Giles və J.Byrne-in qruplararası modeli integrativ motivasiyanı ikinci dili mənimsəmə prosesində əsas amil kimi qəbul edir. Modelə görə, bu motivasiya öyrənənin dili öyrəndiyi qrupla sosial və mədəni identifikasiyasının səviyyəsini müəyyən edir, yəni motivasiya və qrup identifikasiyası bir-biri ilə sıx bağlıdır [4, s.17].

R.Gardnerin “Sosial-təhsil modeli” üzrə ikinci dili mənimsəmək üçün bütün həyat sahələrini əhatə edən integrativ motivasiya tələb olunur. Bu motivasiya nəticəsində danışanın identikliyi, xüsusən mədəni dəyərlər və inanclar baxımından dəyişə bilər [3, s.237]. B.Spolskinin “preferensiya modeli” identiklikdə baş verə biləcək dəyişiklikləri, fərdin dil istifadəsi

nəticəsində ortaya çıxan qeyri-dilçilik faktorlarla izah edir və bu dəyişikliklərin dil və identiklik arasındakı qarşılıqlı təsirlərlə əlaqəli olduğunu vurğulayır [9, s.173]. Bu modelə görə, identikliyin dəyişməsi əsasən ikinci dili öyrənən şəxsin motivasiyasındakı və sosial münasibətlərindəki dəyişikliklər vasitəsilə baş verir, xüsusilə də həmin şəxsin dilin daşıyıcıları qrupuna inteqrasiya etməyə çalışdığıda.

Bu gün etnik və mədəni identikliklərin geniş yayılmış yanaşmalarından biri onları dil kodlarının dəyişdirilməsi (bir dildən digərinə keçid) vasitəsilə seçilən varlıqlar kimi nəzərdən keçirməkdir. Etnoqrafik yönümlü sosiolinqvistik və psixolinqvistik yanaşmalar çərçivəsində etnik identiklik danışanın dil kodunu dəyişdiyi prosesdə sosial mənanı ifadə etməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Hər bir danışmaq aktı, hətta səssizlik belə, dilin daşıyıcısı üçün identiklik seçimi anlamına gələ bilər. Danışan həmin an üçün hüquq və öhdəlikləri simvolizə edən dili və ən uyğun identiklik formasını seçir [5, s.1177]. Bir dili, xüsusilə də bir qrupun digərinə qarşı simvolik hakimiyyət və siyasi güc vasitəsi kimi qəbul olunan dili istifadə etməmək üzrə şüurlu qərar, bilinqv üçün azadlıq yaradır və ona yeni identikliklər və dəyərlər qazanmaq imkanı verir. Bu yanaşma, dilin həm şəxsi, həm də sosial səviyyədə identiklik və mədəni təcrübələrə təsirini göstərir.

Yaranma şəraitinə görə, təbii və süni bilinqvizm ayırd edilir və hər biri öz növbəsində iki variantdan ibarətdir: uşaq və yetkin. Müxtəlif dilli mühitin təsiri nəticəsində təbii bilinqvizm yaranır, süni bilinqvizm isə öyrənmə prosesi əsasında formalaşır. Bu baxımdan xüsusilə uşaq bilinqvizminin formalaşması maraq doğurur, çünki ikinci dilin birinci dil ilə birgə öyrənilməyə başladığı yaş fərdin dil mənimsəmə xüsusiyyətlərini əsaslı şəkildə müəyyən edir. K.Verkerin qeyd etdiyi kimi, üç yaşına qədər uşaqlarda dil ikili şəkildə mənimsənilir; üç yaşdan sonra isə birinci və ikinci dilin ayrılıqda mənimsənilməsindən, 16 yaşdan sonra isə yalnız ikinci dilin mənimsənilməsindən danışmaq mümkündür. İkinci dilin öyrənilməsinin nəticəsi uşaqların dərslərdə hər bir dili nə qədər mənimsəməsi və həmyaşıdları ilə hansı dildə ünsiyyət qurmasından asılıdır [10, s.144]. Uşağın təbii bilinqvallığını qiymətləndirərkən ikinci dilin tətbiqinin həm monodilli (monoetnik), həm də ikidilli (bi-etik) ailələrdə müşahidə oluna biləcəyini nəzərə almaq vacibdir. Uşaq bilinqvallığı ən təbii şəkildə bi-etik ailələrdə inkişaf edir, lakin bəzi çətinliklərə baxmayaraq, monodilli ailələrdə də valideynlər uşağı doğulduğu andan etibarən iki dildə tərbiyə etməklə (bir dildə ana dili, digərində xarici dil) bilinqv kimi böyüdə bilirlər. Bu ailələrdə uşaq bilinqvallığının inkişaf xarakterində fərqliliklər müşahidə olunur və buna görə onlar etnolinqvistik kriteriya üzrə iki tip – bi-etik və monoetik bilinqvallıq kimi təsnif edilir.

İkidilli cəmiyyətdə uşaq bilinqvallığı müxtəlif şəkildə inkişaf edir. Əgər ailədə istifadə olunan iki dil cəmiyyətdəki iki dil ilə uyğun gəlirsə, bilinqvallığın formalaşması üçün əlverişli şərait yaranır, xüsusilə də hər iki dil cəmiyyətdə eyni və ya demək olar ki, eyni statusa malikdirsə. Lakin belə hallara çox az təsadüf olunur, çünki dillərin cəmiyyətdəki statusu fərqlidir. Uşaqlarda eyni dil birləşmələrinin eyni vaxtda *qeyri-əlaqəli* (*non-contact*) və *əlaqəli* (*contact*) bilinqvallıq şəraitində müqayisəsi hələ aparılmayıb. Belə müqayisələr müxtəlif dillərin qarşılıqlı təsir formalarının təhlilini genişləndirə və dərinləşdirə, onların spesifikasiyasını izah edə bilər [6, s.67].

Hər iki dildə sərbəst danışan bilinqvlər dilin strukturunu şüurlu şəkildə təhlil etmək bacarığına malikdirlər, bu isə onların xarici dilləri öyrənməsini asanlaşdırır. Eyni zamanda onların tərcümə qabiliyyətləri və çoxdillilik bacarıqları inkişaf edir.

Erkən ontogenezdə bilinqvlərdə qavrayış funksiyalarının formalaşmasında gecikmə müşahidə olunsada, məktəb yaşında onlar həmyaşıdlarını koqnitiv inkişaf baxımından qabaqlaya bilər ki, bu da onların yüksək akademik nailiyyətlərini təmin edir. Uşaqların nitqində ana dilinin qorunması və bu prosesdə sosio-mədəni faktorların təsiri hələ kifayət qədər tədqiq edilməyib. Bir neçə dilin mənimsənilməsi uşaqlarda fərqli mədəniyyətlərə qarşı tolerantlığın inkişafına imkan yaradır. Miqrant övladlarında valideynlərin gəldiyi ölkənin dilinin qorunması hə-

min ölkənin mədəniyyətinə maraq yaratmağa və ikimədəniyyətli şəxsiyyətin formalaşmasına şərait yaradır. Lakin tez-tez uşaqların inkişaf etdiyi sosio-mədəni şərait onların tam ikidillilik səviyyəsinə çatmasını çətinləşdirir.

Bilingvizm şəraitində uşaq erkən yaşda yalnız bildiyi dillər arasında deyil, həm də fərqli mədəniyyətlər arasında şüurlu seçim etməyə başlayır. Buna görə də uşaqlarda bilingvallığın formalaşması və öyrənilməsi zamanı bütün aspektlərin – dil, mədəniyyət və etnik mənsubiyyətin – kombinasiyasını nəzərə almaq vacibdir, çünki burada iki dilin, bəzən isə iki mədəniyyət və iki etnik qrupun bir-biri ilə sıx qarşılıqlı təsiri müşahidə olunur [5, s. 1180].

İki mədəniyyətli ailələrdə uşaq yalnız iki dili deyil, həm də hər iki dilin daşıyıcılarından iki mədəniyyəti mənimsəyir. Belə ailələrdə uşaq həm ikidilli, həm də bikultural şəxsiyyət kimi formalaşır. Monodilli ailələrdə isə uşaq ikidilli ola bilər, lakin monokultural şəxsiyyət olaraq qalır. Nəticədə, belə uşaqlarda qeyri-ana dilində həm şifahi, həm də qeyri-şifahi səviyələrdə sosio-lingvistik, psixolingvistik və etnokultural kompetensiyanın məhdudluğu müşahidə olunur. Eyni zamanda, uşağın erkən yaşda iki dil və mədəniyyət arasında şüurlu seçim etməsi, gələcəkdə həm dil, həm də mədəniyyət sahəsində çevik, tolerant və integrativ şəxsiyyət kimi yetişməsinə imkan yaradır.

İşin elmi nəticəsi. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, bilingvizm və bikulturalizm dil, mədəniyyət və identiklik arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən çoxsəviyyəli bir prosesdir. Bu proses fərdin sosial-mədəni mühitə uyğunlaşmasına, yeni identiklik formalarının formalaşmasına və mədəniyyətlərarası sərəştənin inkişafına şərait yaradır. Uşaqlarda erkən yaşdan iki dil və mədəniyyətlə qarşılaşma onların koqnitiv və sosial inkişafına müsbət təsir göstərir. Beləliklə, bilingvizm yalnız dilçilik deyil, həm də insanın sosial və mədəni inkişafını təmin edən mühüm amildir.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqatda bilingvizm və bikulturalizmin fərdi identiklik və sosial adaptasiya proseslərinə təsiri yeni elmi aspektdən təhlil edilmişdir. İşdə dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi bilingv şəxsiyyətin formalaşmasında əsas determinant kimi təqdim olunur. Həmçinin uşaqlarda erkən yaşdan ikidilli və iki mədəni mühitin şəxsiyyətin koqnitiv və mədəni inkişafına təsiri empirik əsasda əsaslandırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Bu məqalənin nəticələrindən ikidilli və bikultural təhsil proqramlarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, fərdlərin identiklik və mədəniyyətlərarası sərəştəsinin inkişafını öyrənən elmi tədqiqatlarda da faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Berry, J.W. Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), – 1997. – p. 5-34.
2. Clément, R. Second language proficiency and acculturation: An investigation of the effects of language status and individual characteristics. *Journal of Language and Social Psychology*, 5(4), –1986. – p.271-290.
3. Gardner, R.C. The socio-educational model of second language acquisition: A research paradigm. *EUROSLA Yearbook*, 6, – 2006. – p.237–260.
4. Giles, H., Byrne, J. L. An inter-group approach to second language acquisition. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 3(1), –1982. – 17-40.
5. Jafarova, K.A. Bilingualism in Education: New Approaches and Global Challenges. *TPM – Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology*, 32 (S6), – 2025. – Pp.1176–1185. ISSN: 1972-6325.
<https://www.tpmmap.org/volume-view/?id=16>
6. Jong de Ester J. Effective Bilingual Education: from Theory to Academic Achievement in a Two-Way Bilingual Program// *Bilingual Research Journal/ Spring 2002/ Volume 26/ Number 1.* –p.65-84.
7. Lambert, W. E. A Social Psychology of Bilingualism. *Journal of Social Issues*, 23(2), – 1967. P. 91-109

8. Sapir, E. The Status of Linguistics as a Science. *Language*, Vol. 5(4), –1999. pp. 207-214.
9. Spolsky, B. *Conditions for Second Language Learning: Introduction to a General Theory*. Oxford: Oxford University Press. –1989. – 272p.
10. Werker, K. Byers-Heinlein Bilingualism in infancy: first steps in perception and comprehension // *Trends in Cognitive Science*, – 2008; 12(4):144-51.
11. Аврорин, В.А. Двухязычие и школа // *Проблемы двухязычия и многоязычия*. – М., – 1972. – с.49-62.
12. Верещагин, Г.М. Психологическая и методологическая характеристика двухязычия (билингвизма). – М.: Изд-во МГУ, – 1969. – 160 с.

K.A.Jafarova

Bilingualism and Biculturalism: Language, Socio-Cultural Context, and Personal Identity

Summary

In contemporary society, bilingualism and biculturalism constitute a sustained focus of scholarly inquiry, as globalization and migration have positioned individuals within complex interactions across multiple languages and cultural frameworks. This phenomenon encompasses not only the development of linguistic competence but also the formation of social and cultural identities, reflecting a multi-layered process. The objective of this study is to systematically examine the interrelations among bilingualism, biculturalism, language, culture, and individual identity, and to empirically assess the social and cognitive outcomes of children's development within these contexts from an early age.

Keywords: *bilingualism, biculturalism, language and culture, individual identity, socio-cultural development*

К.А.Джафарова

Билингвизм и бикультурализм: язык, социокультурный контекст и личная идентичность

Резюме

В современном обществе билингвизм и бикультурализм представляют собой устойчивый объект исследований, обусловленный влиянием глобализации и миграции, когда индивиды вовлечены в сложные взаимодействия на нескольких языках и в разных культурных контекстах. Данный феномен охватывает не только развитие языковой компетенции, но и формирование социальной и культурной идентичности, отражая многоуровневый процесс. Цель настоящего исследования заключается в систематическом изучении взаимосвязей между билингвизмом, бикультурализмом, языком, культурой и индивидуальной идентичностью, а также в эмпирическом анализе социальных и когнитивных последствий развития детей в данных условиях с раннего возраста.

Ключевые слова: *билингвизм, бикультурализм, язык и культура, индивидуальная идентичность, социокультурное развитие.*

Redaksiyaya daxi olub: 01.11.2025